



ANDRZEJ POLAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3665-0115>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

PISARZE ROSYJSCY W ROSJI I NA EMIGRACJI O WOJNIE ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ I JEJ NASTĘPSTWACH

RUSSIAN WRITERS IN RUSSIA AND EXILE ABOUT THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND ITS CONSEQUENCES

This article provides an overview of Russian writers' statements on the Russian-Ukrainian war, the future of Russia and Ukraine, and the role of literature and its creators in this conflict. The opinions of both writers-critics of President Putin's aggressive policies and their adversaries, who support the Kremlin's policies in various ways are cited here. These statements were confronted with concepts that have been functioning in the Russian space for years — the idea of Moscow, third Rome, Holy Russia or Eurasian thoughts. The author of the article also suggests that the growth of revanchist and imperial sentiments, visible even in the area of Russian fantasy books, as well as hostility towards the West and Ukraine, was a harbinger of an armed conflict.

Keywords: Russia, Ukraine, Russian writers, literature, war, West, Moscow, third Rome, Holy Russia

W wyniku wojny rosyjsko-ukraińskiej¹ każdy badacz literatury, kultury i historii Rosji winien się ustosunkować do terminów, pojęć i idei od lat funkcjonujących w przestrzeni rosyjskiej. Mam tu na myśli m.in. *russskij mir* (świat rosyjski), teorię Moskwy Trzeciego Rzymu, Świętą Ruś, bliską zagranicę czy też projekty eurazjatów. W warunkach wojennych koncepcje te nabierają nowych znaczeń i mogą być przydatne w interpretacji poglądów zarówno przeciwników imperialnych zapędów Rosji, jak i ich apologetów. Chociaż w powszechnym przekonaniu kojarzone są one z zaborczością, nacjonalizmem czy rosyjskim imperializmem, przy bliższym oglądzie okazuje się, że nie zawsze tak było.

Wspomniane pojęcia wraz z wpływem czasu i w świetle ważkich wydarzeń historycznych niejednokrotnie zmieniały zakres znaczeń.

¹ Należy pamiętać, że tak naprawdę konflikt rosyjsko-ukraiński zaczął się w roku 2014 od aneksji Krymu i zajęcia części Zagłębia Donieckiego.

Doskonały przykład stanowi teoria Moskwy Trzeciego Rzymu. Jeden z jej twórców, mnich Filoteusz z Pskowa, łączył z nią mesjanizm w znaczeniu wewnętrznym, duchowym, *stricte* religijnym; w pierwotnej wersji teoria ta była daleka od jakiegokolwiek nacjonalizmu i imperializmu. Mówiąc wprost, nie szła ona w parze z ekspansjonizmem terytorialnym. Podobnie *russkij mir*, który na początkowym etapie był koncepcją o wymiarze religijnym. Chodziło wszak o jednoczenie ludności rosyjskojęzycznej, ludzi mówiących i myślących po rosyjsku². Co więcej, w teorii Moskwy Trzeciego Rzymu dostrzec można pierwiastek izolacjonizmu, który mógł hamować ekspansję Rusi i Rosji, czyniąc zeń prawosławne carstwo pragnące odgradzić się niewidzialną granicą od reszty chrześcijaństwa³. Na niebezpieczeństwo to zwrócił uwagę Władimir Sołowjow, który uważał Trzeci Rzym za koncepcję izolacjonistyczną i partykularystyczną, służącą bizantyjskiemu odosobnieniu Rosji. Z czasem zmieniała się ona jednak w ideę przekształcenia carstwa moskiewskiego w „wielką monarchię narodową”, co wymagało przyłączenia ziem ukraińskich i białoruskich⁴. W kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej warto podkreślić, że — w koncepcji Sołowjowa — nacjonalizm nie był dla wielkiego państwa, dla imperium, wystarczającą legitymizacją moralną. Filozof propagował w zamian legitymizację uniwersalistyczną, mogącą służyć zjednoczeniu Słowian i wywarcie znaczącego wpływu na politykę światową⁵. Z idei Sołowjowa w dzisiejszej Rosji niewiele niestety zostało.

Zgodnie z poglądami propagatorów idei *translatio imperii*, przeniesienia imperiów⁶, następcą upadłego Bizancjum mogła być tylko Ruś. Nie było jednak przesądzone, czy będzie to Moskwa, czy też do niedawna potężniejsze od niej Nowogród Wielki, Psków, a nawet Twer. W obliczu wojny Rosji z Ukrainą trzeba pamiętać, że konflikt między Moskwą a wolnymi miastami Nowogrodem i Pskowem oznaczał konfrontację dwóch odmiennych modeli ustrojowych⁷ (samodzierżawie i despotyzm przeciw republikanizmowi i ograniczonej

² Zob. na przykład: П.П. Кравченко, *Мир православный (национальная идея многовекового развития России)*, Издательство Филинъ, Москва 2017, s. 518.

³ A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2019, s. 103.

⁴ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 545.

⁵ Tamże.

⁶ Należał do nich między innymi autor dzieła *Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году* Nestor Iskander.

⁷ A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym...*, s. 80–81.

demokracji). Dopiero w roku 1561 patriarcha Jozafat, który potwierdził carski tytuł Iwana Groźnego, odniósł pojęcie *translatio imperii* do Moskwy. W ten sposób teoria Moskwy Trzeciego Rzymu zyskała znaczenie *quasi*-polityczne, co wypaczało intencje mnicha Filoteusza. Kilkadziesiąt lat później patriarcha Jeremiasz II Tranos nazwał carstwo ruskie Trzecim Rzymem, cara zaś „cesarzem nad wszystkimi chrześcijanami”. Oznaczało to sprowadzenie roli Moskwy i jej władcy do prerogatyw politycznych w miejsce religijnych⁸. Stosunkowo szybko Trzeci Rzym stał się więc inspiracją dla kielkującego od XV wieku nacjonalizmu⁹.

Pamiętając o dawnym konflikcie Moskwy z Nowogrodem, Pskowem i Twerem, warto zwrócić uwagę na zastanawiające podobieństwo do wydarzeń współczesnych; od ponad dwóch lat bowiem toczy się walka prozachodnio nastawionych Ukraińców, marzących o ustanowieniu we własnym państwie porządku społeczno-politycznego umożliwiającego akcesję do struktur zachodnich (Unia Europejska, NATO), z wrogą im Rosją. Ta ostatnia stoi na stanowisku, że Zachód stanowi dla niej śmiertelne zagrożenie. Podobnie jak przed wiekami Moskwa z ogromnym niepokojem patrzyła na pskowską czy nowogrodzką „demokrację”, tak obecnie państwo rosyjskie i rosyjscy politycy obawiają się precedensu, czyli ustanowienia demokratycznego ustroju w kraju będącym częścią Świętej Rusi, rosyjskiego miru, Słowiańszczyzny wschodniej. Z ich perspektywy byłby to poważny wyłom w murze chroniącym rosyjską cywilizację. Teoria Moskwy Trzeciego Rzymu w kontekście wojny z Ukrainą przypomina też Rosjanom o innym niebezpieczeństwie. Jak wiadomo, główny ośrodek cywilizacji staroruskiej znajdował się nie w Moskwie, lecz w Kijowie. Z tego powodu na początku XVI stulecia zastanawiano się, czy przeszłość Moskwy pozwoli jej pretendować do roli Trzeciego Rzymu¹⁰. W zasadzie nic nie stoi na przeszkodzie, żeby obecną wojnę rosyjsko-ukraińską odczytywać jako wyraz zaniepokojenia utratą przez Rosję przywódczej roli w obrębie Słowiańszczyzny wschodniej, obawę, że państwo

⁸ Tamże, s. 119.

⁹ Jak odnotowuje Andrusiewicz, w kolejnych stuleciach, wraz ze wzrostem uczuć patriotycznych, kiedy „siła oręża oznaczała więcej niż siła ‘złotego miecza ducha’”, teorię Trzeciego Rzymu transferowano w ideę nacjonalistyczną”. Zob.: A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym...*, s. 123. Jednak już w czasach Wielkiej Smuty oddziały pospolitego ruszenia, które walczyły z okupującymi Moskwę łacinnikami, czyniły to nie pod sztandarami Trzeciego Rzymu, lecz Świętej Rusi. Zob.: A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym...*, s. 137.

¹⁰ Tamże, s. 92.

rosyjskie może w wyniku okcydentalizacji Ukrainy (południowo-zachodnich rubieży rosyjskiego świętego miru) zostać zepchnięte na dalszy plan, trafić na peryferie Europy. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że wprowadzając swoje proeuropejskie reformy, na przykład dokonując likwidacji patriarchatu, Piotr Wielki korzystał z pomocy hierarchów kijowskich, którzy w początkach XVIII wieku byli nosicielami idei ukształtowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Uświadomienie sobie tego rodzaju lęków pozwala lepiej zrozumieć stosunek Rosjan do oczekiwań i wyborów ukraińskiego społeczeństwa. Zrozumieć, nie znaczy oczywiście zaakceptować.

Pomimo zapoczątkowanej przez Piotra Wielkiego (bardzo zresztą powierzchownej) europeizacji Rosji, zarówno w wieku XVIII, jak i w kolejnych stuleciach, wielokrotnie wskazywano na wyraźną odmienność Rosji i Rosjan od Europy. Do znanych krytyków owej odmienności należał Piotr Czaadajew, który postrzegał swoją ojczyznę w skrajnie czarnych barwach. Według niego:

Piszący o Rosji zawsze wyobrażają sobie, że mówią o kraju takim jak inne; w rzeczywistości jest inaczej. Rosja to cały odrębny świat, posłuszny woli, kaprysowi, fantazji jednego człowieka, nieważne, czy nazywa się Piotr czy Iwan — zawsze jest on takim samym wcieleniem samowoli. Wbrew wszystkim prawom współzycia między ludźmi Rosja zmierza tylko w kierunku własnego zniewolenia i zniewolenia wszystkich narodów ościennych¹¹.

Te pełne pesymizmu słowa, wypowiedziane prawie dwieście lat temu, w znacznej mierze nadal pozostają aktualne — zarówno dla prozachodnio zorientowanych krytyków rosyjskiego systemu władzy, jak też dla orędowników rosyjskiej cywilizacji. Jak więc widać, z przytoczonej oceny Czaadajewa, można wyciągać krańcowo odmienne wnioski.

Od końca lat 90. XX wieku tęsknocie Rosjan za potężnym imperium towarzyszył wzrost zainteresowania historiozoficznymi i politycznymi koncepcjami eurazjatów oraz ich współczesnych kontynuatorów. Rozwiązania sugerowane przez Aleksandra Dugina, Aleksandra Prochanowa czy Władysława Surkowa nawiązywały do koncepcji czołowych teoretyków eurazjatyizmu — Piotra Sawickiego, Nikołaja Trubeckiego, Gieorgija Wiernadskiego i Nikołaja Aleksiejewa. Propozycje eurazjatów pod koniec pierwszej dekady XXI stulecia Dugin oceniał następująco:

¹¹ Cyt. za: R. Pipes, *Rosja carów*, przeł. W. Jeżewski, Magnum, Warszawa 2006, s. 273.

Развивая интуиции славянофилов, евразийцы [...] подошли к системному описанию проблемы. Запад претендует на то, что нормативы модерна, выросшие на его исторической почве, являются универсальными законами и всечеловеческими критериями развития. Так родилась керигма модерна, претендующая на то, чтобы стать керигмой вообще, нормой универсальной рациональности [...]. Колониальное распространение западных влияний на все остальные страны, культуры и цивилизации мира повсюду порождало археомодерн. Локальные структуры (т.е. культуры, религии, обряды, верования, традиции, социальные и политические системы, хозяйственные формы и т.д.) загонялись в подполье, и чуждая — полупонятая или вообще непонятая — керигма блокировала их естественный и гармоничный выход. Весь мир (за исключением Европы, Запада) заговорил на кукуйском языке и души народов начали невыносимо страдать, гнить от вируса колониального протеза самосознания¹².

Z kolei Aleksandr Prochanow swoje *credo* polityczne zawarł w książce *Поступь русской победы* (2012), prezentując historię Rosji jako dzieje czterech kolejnych imperiów — Rusi Kijowsko-Nowogrodzkiej, carstwa moskiewskiego, imperium Romanowów i imperium Stalina. Pisarz zapowiedział także powstanie „piątego imperium”, do którego budowy społeczeństwo rosyjskie jest już jakoby przygotowane¹³.

W wypowiedziach pisarzy rosyjskich na temat wojny rosyjsko-ukraińskiej oraz przyszłości Rosji i Ukrainy zaznacza się wyraźny — i dość oczywisty — podział. Twórcy, mający krytyczny stosunek do polityki Putina w większości przypadków przebywają obecnie na emigracji. Opuścili oni Rosję jeszcze przed lutym 2022 roku, albo bezpośrednio po tej dacie. Z kolei pisarze udzielający wsparcia rosyjskiej agresji pozostają na ogół w kraju.

Do głośnych krytyków putinowskiej Rosji należy twórca literatury popularnej Boris Akunin (Grigorij Czchartiszwili). W grudniu roku 2023 komisja śledcza oskarżyła pisarza o „wspieranie terroryzmu” i rozpowszechnianie fałszywych informacji na temat armii rosyjskiej. Akunin trafił na listę „terrorystów i ekstremistów” i został uznany za „zagranicznego agenta”. Jego książki wycofano z rosyjskich wydawnictw i księgarni. Autor cyklu o detektywie Fandorinie nie ukrywa swoich antywojennych i antyputinowskich poglądów. W jego przy-

¹² Авторский блог. А. Дугин, *Археомодерн*, <https://zavtra.ru/blogs/arheomodern> (29.10.2024).

¹³ А. Проханов, *Поступь русской победы*, <http://www.zavtra.ru/content/view/postup-russkoj-pobedy-2012-11-07-000000/> (6.04.2015).

padku jest to o tyle łatwe, że już od roku 2014 przebywa w Londynie (tu właśnie rozmawiała z nim Jelizawieta Osietinska)¹⁴.

Autor *Pelagii i czarnego mnicha* od dawna był przygotowany, że jego twórczość zostanie w Rosji zakazana. Reżim Putina bowiem niezmiennie uznawał go za wroga. Akunin nie ukrywa też, że aktywnie wspiera Ukrainę. Rosyjskie władze z łatwością mogły więc go obwołać wrogiem narodu, powołując się na wypowiedzi pisarza z dwóch ostatnich lat. Państwo Putina nazywa on wprost państwem przestępczym, za takie uznaje też działania armii rosyjskiej. Całkowitą kontrolę życia społeczeństwa i stopniową likwidację wszelkich wolności — również w obrębie literatury — ocenia jako skrajnie niebezpieczne. Zdaniem Akunina¹⁵ władze rosyjskie, chcąc uderzyć w niepokornych pisarzy, wybrały jego i Dmitrija Bykowa. Ze względu na fakt, że odbiorcami utworów Bykowa jest głównie inteligencja, zastraszone zostało środowisko twórców. Biorąc z kolei na celownik Akunina, autora literatury popularnej, zastraszone czytelników. Represje w pierwszej kolejności dotknęły ludzi związanych z telewizją, środkami masowego przekazu, a dopiero potem pisarzy. Na dodatek prawo w Rosji jest bardzo niejasne — tylko od arbitralnej decyzji władz zależy, czy ktoś zostanie skazany, czy nie. Chodzi o to, żeby wszyscy się bali. Według Akunina władza ma dwa sposoby postępowania z narodem: może go kupić, lecz kiedy zaczyna brakować pieniędzy — wszystkie środki bowiem idą na wojnę — wówczas pozostaje przemoc. W najgorszej sytuacji znajdują się środowiska twórcze. W Rosji coraz trudniej jest zachować godność osobistą. Zmienił się klimat, nastąpiło wyraźne ochłodzenie, nowa epoka lodowcowa. Pisarz wyraża też rozczarowanie rosyjską opozycją polityczną, w tym politykami, którzy przebywają na emigracji. Z uwagi na to, że ludzi łączy kultura, pokłada on nadzieje w jej twórcach. Obecnie jednak kultura w Rosji jest tłamszona. Dlatego też do najważniejszych zadań należy stworzenie przestrzeni kulturowej wolnej Rosji, swobodnej kultury rosyjskiej, niepodatnej na propagandę polityczną i agitację¹⁶.

¹⁴ Б. Акунин, „Тезис ‘плохой русский–хороший русский’ нанес огромный вред”. Борис Акунин в интервью Елизавете Осетинской — о преступлениях путинского режима и ошибках украинских политиков (и западных тоже), <https://meduza.io/feature/2024/01/25/tezis-plohoy-russkiy-horoshiy-russkiy-nanes-ogromnyy-vred> (20.05.2024).

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

Zgodnie z przewidywaniami Akunina zakończenie wojny rosyjsko-ukraińskiej nikogo nie zadowoli. Ukraina i Zachód popełnili wiele błędów, co pozwoliło Putinowi wydostać się z trudnego położenia, w którym znalazł się w roku 2023. Błędem Zachodu były m.in. nieprzemyślane sankcje. W efekcie rosyjscy kapitaliści zamiast uciekać od Putina wrócili do Rosji, wzmacniając jego władzę swoimi pieniędzmi. Z kolei rząd Ukrainy popełnił błąd, kiedy zdecydował, że będzie to wojna dwóch nacji — Ukraińców z Rosjanami — a nie wojna dwóch odmiennych ideologii i systemów wartości, starcie demokracji z dyktaturą¹⁷ (jak niegdyś starcie Moskwy z Nowogrodem Wielkim). Decyzja ta bardzo pomogła Putinowi i spowodowała, że działania wojenne zabrnęły w ślepą uliczkę. W efekcie Ukraina nie będzie w stanie rozwijać się jak normalne, demokratyczne państwo. Będzie w sytuacji nieustannego zagrożenia i konfliktu. W takich warunkach demokracja nie może normalnie funkcjonować. Natomiast w Rosji spowoduje to dalsze dokręcanie śruby, wzrost represji, mnożenie różnego rodzaju służb specjalnych itd.¹⁸.

Zdecydowanym krytykiem Putinowskiej Rosji jest też Władimir Sorokin. W artykule zatytułowanym *Наша война* (Nasza wojna), opublikowanym na łamach „Süddeutsche Zeitung” w kwietniu 2022 roku, autor *Dnia oprycznika* przekonuje, że Europa powinna zrobić wszystko, by pomóc Ukrainie w zwycięstwie. Jego zdaniem w Rosji władza występuje obecnie w roli okupanta; Putin i jego ludzie kontynuują tradycję zapoczątkowaną za rządów Iwana Groźnego. Prezydentowi Federacji Rosyjskiej współczesna Ukraina przypomina Ruś Kijowską. Jako państwo zorientowane na Zachód stanowi ona dla Rosji śmiertelne niebezpieczeństwo — zagraża tatarsko-mongolskiej i bizantyjskiej tradycji. Putin, twierdzi Sorokin, wyznaczył „specjalnej operacji wojskowej” następujący cel: przeprowadzić „denazyfikację i demilitaryzację” Ukrainy; nie tylko zlikwidować Ukrainę jako państwo, ale i samych Ukraińców jako sukcesorów prozachodniej Rusi Kijowskiej¹⁹. Spór z Ukrainą o to, kto jest prawdziwym sukcesorem państwa staroruskiego trwa od wielu lat, tocząc się także w sferze symboli. W listopadzie roku 2016 prezydent Rosji odsłonił w Moskwie pomnik Wielkiego Księcia Włodzimierza (za jego rządów miał miejsce chrzest Rusi), którego Putin nazwał wprost „założycielem

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ *Российский писатель Владимир Сорокин желает победы Украине*, <https://www.dw.com/ru/sorokyn-o-vojne-v-ukraine/a-61587004> (19.04.2024).

współczesnego państwa rosyjskiego”²⁰. Nieprzypadkowo zapewne monument ten jest o metr wyższy od pomnika tego władcy w Kijowie. Strona ukraińska uważa z kolei Włodzimierza Wielkiego (zwanego tu Wołodymyrem) za założyciela „średniowiecznego państwa **europejskiego** Rusi-Ukrainy”²¹. W rywalizacji tej obie strony nie stronią więc od dość swobodnej interpretacji historii. Jak trafnie zauważa Orlando Figes: „z historycznego punktu widzenia mówienie o ‘Rosji’ albo ‘Ukrainie’ w X wieku [...] nie ma większego sensu. Konflikt o Włodzimierza w rzeczywistości nie jest sporem historycznym, ale zderzeniem dwóch mitów założycielskich”²².

Wojnę Rosji z Ukrainą Sorokin nazywa starciem przeszłości z przyszłością. Za rządów Putina nastąpiło bowiem „nowe Średniowiecze”. Sorokin pisał już o tym w *Dniu oprycznika*. Na Kremlu zasiadł na tronie despotyczny car w otoczeniu nowych feudalów — oligarchów w mercedesach, których bezpieczeństwa strzegą nowi oprycznicy. Żyją oni kosztem zastraszonego i pozbawionego wszelkich demokratycznych praw narodu. Tymczasem Ukraina widzi swoją przyszłość w Europie. Rosja z kolei nie chce przyszłości. W roku 2022 Putin zdecydował, że jego państwo podążać będzie w przeszłość. Na ukraińskich polach bitew toczy się więc „wojna czasów”, w której przeszłość bombarduje przyszłość. Według Sorokina każda dyktatura usiłuje zawrócić bieg historii²³. Diagnoza pisarza wydaje się słuszna choćby z tego powodu, że do inspiratorów prezydenta Rosji należy m.in. Iwan Iljin. Faszyzujący filozof nacjonalista przekonywał przed laty, że sama istota prawosławia nauczyła Rosjan pragnienia bycia Świętą Rusią. Dusza, historia Rosji wyrastają bowiem ze świętości prawosławia. Pojęcie Świętej Rusi ma wyrażać Boży zamysł dotyczący ziemi ruskiej²⁴. Wraz z upływem czasu natura, dusza i wielkość Świętej Rusi coraz wyraźniej zaczęły jednak stawać się siłą budzącą w innych lęk, obcą i niezrozumiałą dla reszty świata²⁵. W ten oto sposób Świętą Ruś zaczęto utożsamiać z silnym państwem.

Sorokin wspomina także o wojnie kultur — niszczenie kultury ukraińskiej, rusyfikacja Ukraińców to jeden z celów „specjalnej ope-

²⁰ O. Figes, *Opowieść o Rosji. Władza i mit*, przeł. W. Jeżewski, Wielka Litera, Warszawa 2023, s. 14–15 [wytluszczenie moje — A.P.].

²¹ Tamże [wytluszczenie moje — A.P.].

²² Tamże, s. 15.

²³ *Российский писатель Владимир Сорокин желает победы...*

²⁴ A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym...*, s. 131.

²⁵ Tamże, s. 144.

racji wojskowej”. Bombardowanie Kijowa, macierzy miast ruskich, pisarz uznaje za poważny błąd strategiczny, przeraża go okrucieństwo rosyjskich żołnierzy. Jego zdaniem w każdym z żołnierzy Putina obudził się ten sam opryszcznik, który w roku 1570, za czasów Iwana Groźnego, dokonał rzezi Nowogrodu Wielkiego. Autor *Lodu* podziela również powszechną — zwłaszcza w pierwszych miesiącach wojny — opinię, że Ukraina walczy zarówno o swoją przyszłość, jak i przyszłość Europy w ogóle. Jej przegrana może bowiem pociągnąć za sobą fundamentalne zmiany na całym kontynencie, przynieść jej straty gospodarcze i moralne²⁶.

Z kolei na antenie radia „Wolna Europa” Sorokin zastanawia się, czy literatura może zapobiegać wojnom? Czy dzieła literatury rosyjskiej ponoszą winę za rozpętany przez reżim Putina konflikt i na czym polega odpowiedzialność Rosjan? Pisarz stoi na stanowisku, że wojna zmusza do przewartościowania całej kultury rosyjskiej. Wiele się obecnie pisze i mówi o odpowiedzialności, a nawet winie literatury rosyjskiej, gdyż ma ona charakter imperialny. Jak się okazuje, literatura ta wyszła nie tylko z Gogolowskiego płaszcza, ale też z żołnierskich kamaszy. Jednak Sorokin odrzuca pogląd, że literatura rosyjska ze swojej natury jest militarna. Puszkina i Lermontowa, argumentuje, tworzyli przecież w pierwszej połowie XIX wieku, kiedy to imperialne zapędy wykazywało wiele innych nacji. Po ataku Rosji na Ukrainę tamtejsza inteligencja zaczęła usuwać dzieła literatury rosyjskiej (nawet Okudźawę i Brodskiego). Miał to być gest symboliczny — chciano w ten sposób zerwać jakiegokolwiek więzi z rosyjskim mirem. Sorokin rozumie tę postawę. Literatura bowiem pierwsza ponosi odpowiedzialność za wojnę, chociaż osobiście nie zabija. Pisarz zauważa ponadto, że Rosji — w przeciwieństwie do Ukrainy — nie udało się przepracować radzieckiej traumy. W literaturze ukraińskiej był to temat nadrzędny (m.in. w twórczości Serhija Żadana, Oksany Zabuzko czy Jurija Andruchowycza). W Rosji wszystkie radzieckie traumy zbiorowe zostały wyparte w sferę nieświadomości, nie zostały przepracowane. Nie dokonała się zbiorowa autoterapia²⁷.

Przepracowanie radzieckich traum spowodowało, że Ukraina stała się wolna. Co więcej, dla Sorokina Ukraina to Europa. Przebywając na Ukrainie pisarz czuje, że jest w Europie. Ukraińcy w odróżnieniu od Rosjan dużo bardziej cenią na przykład indywidualizm. Rosjanie tymczasem są zawieszani pomiędzy wspomnieniami i nadzieją.

²⁶ *Российский писатель Владимир Сорокин желает победы...*

²⁷ Tamże.

Nie żyją terazniejszością. Wśród Ukraińców jest to postawa znacznie rzadsza, dzięki czemu Majdan wydarzył się właśnie u nich. W rezultacie zdołano się pozbyć postradzieckich polityków i zacząć żyć prawdziwym życiem. Zdaniem Sorokina obojętność Rosjan na wojnę z Ukrainą, milczenie pozwalające „triumfować złu”, wyróżnia również osoby, które opuściły Rosję. Pisarz postawę tę łączy z infantyлизmem inteligencji rosyjskiej, co, w jego przekonaniu, nie jest zjawiskiem nowym²⁸.

Inny z antagonistów Putina, Dmitrij Bykow, na antenie „Deutsche Welle” (grudzień 2023 roku) wyjaśnił, jak postrzega koniec Putinowskiego reżimu, przyszłość Rosji i Ukrainy oraz stan współczesnego rosyjskiego społeczeństwa. Bykow, uznany w Rosji za „zagranicznego agenta”, od roku 2022 przebywa w Stanach Zjednoczonych, gdzie wykłada na Uniwersytecie Cornella. Jego zdaniem w ciągu ostatnich dwudziestu czterech lat (tyle trwają już rządy Putina) czas w Rosji się zatrzymał. Ciągłe przewijają się ci sami politycy (dotyczy to również tak zwanych liberałów), wyraźnie brakuje ludzi nowych i nowych idei. Rosyjski organizm gnije od wewnątrz. Nieliczni, którym udało się wyrwać z Rosji, żyją sprawami prywatnymi. Z kolei ci, którzy nie wyjechali — według słów pisarza — przywykli do tego bagna. Według niego w Rosji chyba jeszcze nigdy nie było takiej inercji społecznej. Nawet za rządów Mikołaja I dawało się zauważyć większą aktywność. Przy pierwszym wyzwaniu społeczeństwo rosyjskie ujawniło swoją impotencję. Stało się tak, gdyż latami zaniedbywano edukację i oświecenie, od roku 1991 trwa proces „świadomego kretynienia”. W czasach radzieckich najważniejszą klasą była inteligencja, której szeregi sukcesywnie się powiększały. Jednak w latach 90. radziecka inteligencja została unicestwiona, co sprawiło, że w Rosji ukształtowało się społeczeństwo pańszczyźniane²⁹.

Autor *Ortografii* zauważa, że w roku 1933 niemiecka inteligencja też nic nie była w stanie zrobić z dyktaturą nazistów. Żaden naród samodzielnie z tego rodzaju reżimem sobie nie poradzi. Również hiszpańska inteligencja nie zdołała skutecznie przeciwstawić się reżimowi Franco, a portugalska Salazarowi. Wiara, że naród sam obali siłą dyktaturę, jest iluzją. Inaczej, co prawda, zdarzyło się w Rosji w roku 1917 i 1985. Wówczas inteligencji udało się wysadzić system

²⁸ Там же.

²⁹ К. Эррепр, Дмитрий Быков: Путину нужна война — это его легитимация, <https://www.dw.com/ru/dmitrij-bykov-putinu-nuzna-vojna-ego-edinstvennaa-legitimacia/a-67640841> (15.05.2024).

społeczny w powietrzu. Zadanie władzy winno polegać na korzystaniu z najlepszych cech narodu, w Rosji tymczasem rządzący bazują na cechach najgorszych. W państwie rosyjskim za dużo jest konformistów. Bykow zwraca także uwagę, że choć władza radziecka czyniła wiele złego, to jej działaniom towarzyszyły szczytne obietnice. Wychowało się na nich kilka pokoleń. Obecne władze zrzuciły tę maskę. Pacyfizm uznawany jest teraz za grzech nawet przez cerkiew prawosławną, nie mówiąc o nacjonalistach. W przypadku Rosji, utyskuje pisarz, mamy do czynienia ze społeczeństwem pozbawionym jakiejkolwiek ideologii. Żyje ono wedle zasady: jeżeli nie może być inaczej, to niech będzie jak jest już zawsze. Takiego paraliżu w Rosji nie było nigdy; dominuje pogląd, że jeśli coś się zmieni, to Rosjan nie będzie. Zdaniem Bykowa w roku 1993³⁰ naród rosyjski, sztucznie podzielony, zniszczył sam siebie. Od tego czasu w Rosji nie ma już społeczeństwa obywatelskiego³¹.

Zgodnie z przewidywaniami pisarza Putina może pozbawić władzy tylko wielka katastrofa technologiczna, utrata zdolności rządzenia lub całkowita degradacja wszystkich instytucji. Mimo to żywi on nadzieję, że ludzi żyjących w Rosji można natchnąć pewnymi ideami. Spore nadzieje pokładał Bykow w Aleksieju Nawalnym, który, jak zakładał — po ewentualnej zmianie systemu w Rosji — będzie odgrywał ważną rolę³². W odróżnieniu od Sorokina Bykow liczy też na rosyjską emigrację³³.

W przekonaniu pisarza to nie Ukraińcy ponoszą winę za wybuch wojny. Jego zdaniem konflikt może zostać zamrożony wzdłuż aktualnej linii frontu. 1/5 swojego terytorium Ukraina będzie w stanie oddać w zamian za członkostwo w NATO. To jedyne rozwiązanie, które społeczeństwo ukraińskie może zaakceptować jako ewentualne zwycięstwo³⁴. Nawet gdyby tak się stało — przewiduje Bykow — to Putin ciągle będzie prowokował konflikty w różnych częściach świata, podobnie jak czynił to Stalin. Prezydentowi Rosji potrzebna jest wojna,

³⁰ Bykow nawiązuje do wydarzeń, które przeszły do historii jako kryzys konstytucyjny 1993 roku. Chodziło o konflikt między obozem prezydenckim (prezydentem FR był wtedy Borys Jelcyń), a Radą Najwyższą.

³¹ К. Эррепт, *Дмитрий Быков: Путину нужна война...*

³² Jak wiadomo tak się nie stanie. Aleksiej Nawalny — prawnik, publicysta i działacz polityczny — zmarł w bardzo niejasnych okolicznościach w lutym 2024 roku w rosyjskiej kolonii karnej.

³³ К. Эррепт, *Дмитрий Быков: Путину нужна война...*

³⁴ Obawiam się, że na takie rozwiązanie Rosja nigdy nie przystanie. Z jej perspektywy byłoby to bowiem oddanie części ruskiego miru, Świętej Rusi śmiertelnemu wrogowi.

tj. jedyna legitymizacja władzy. Rosyjscy nacjonaści powinni zdać sobie sprawę z całkowitego krachu swoich planów. Po ich odejściu emigranci będą mogli wrócić do Rosji. Już Turgieniew czy Nabokov udowodnili, że kultura rosyjska nie musi być silnie związana z ziemią ojczystą. Obecnie na emigracji powstają prawdziwe arcydzieła literatury rosyjskiej i ukraińskiej³⁵.

Bykow twierdzi też nieco prowokacyjnie, że po roku 2014 Krym stał się bardziej ukraiński. Choć nie jest to właściwy moment na krytykowanie Ukrainy, każda bowiem krytyka pod jej adresem musi być w aktualnej sytuacji odbierana jako imperialna, pełna pogardy, snobistyczna, to pisarz nie waha się wytknąć Ukraińcom licznych błędów. To one właśnie spowodowały, że Krym nie stał się częścią ukraińskiego społeczeństwa. Mieszkańcy Krymu czuli się odrzućeni i zaniedbywani przez władze ukraińskie, dzięki czemu Rosja miała sprzyjające okupacji okoliczności. Wcześniej nic nie stało na przeszkodzie, aby Krym został równoprawną częścią ukraińskiego państwa. Można było uczynić z tego półwyspu okno wystawowe wolnej Ukrainy, jak dzieje się w jednej z powieści Władimira Aksionowa³⁶. W opinii Bykowa referendum na Krymie, nawet gdyby było uczciwe, w każdym wypadku wygrałaby Rosja, za co winę ponoszą niekompetentni ukraińscy politycy. Nikt nie wie, jak zakończy się wojna. Pisarz obawia się, że Putin może poświęcić całą ludzkość, aby zyskać nieśmiertelność. Rosją, przekonuje Bykow, rządzi krwawa sekta czekistów, dokonująca satanistycznych rytuałów. Sekta ta istnieje od wieków. Początkowo była to oprycznina, następnie „Słowo i dzieło gosudariewo”, Tajna kancelaria, III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, Ochraha, Czeka, KGB i wreszcie FSB. To ciągle jedna i ta sama organizacja, która nie skrywa swoich planów. Obecnie rodzima ludność im już nie wystarcza, krwawe rytuały czekistów domagają się nowych ofiar³⁷.

Represje ze strony rosyjskich władz spotkały też Ludmiłę Ulicką, którą w sierpniu 2023 roku pozbawiono tytułu honorowego profesora Uniwersytetu Chemiczno-Technologicznego im. Dmitrija Mendelejewa w Moskwie. Wcześniej pisarka padła ofiarą prowo-

³⁵ К. Эггерт, *Дмитрий Быков: Путину нужна война...*

³⁶ Chodzi o powieść *Wyspa Kryt* (1979).

³⁷ *Дмитрий Быков: 'Они свою бомбу, конечно, взорвут'*, Интервью Школа „Полигон медиа”, <https://polygon.media/dmitrij-bykov-oni-svoyu-bombu-konechno-vzorvut/> (7.05.2024).

kacji. W rozmowie z tak zwanymi pranksterami³⁸ zapytana o stosunek do Ukrainy i zamachów terrorystycznych, w których zginęli lub zostali ranni kremlowscy propagandyści, przyznała, że choć nie do końca akceptuje tego rodzaju metody, to Ukraińcy mają do nich prawo. Potwierdziła także, że dochody z jej książek przekazywane są na Ukrainę³⁹.

Zaraz po wybuchu wojny Ulicka wyjechała z Rosji i zamieszkała w Niemczech. W wywiadzie dla „Deutsche Welle” (kwiecień 2024 roku) autorka *Medei i jej dzieci* prognozuje, jakie następstwa konflikt przyniesie rosyjskiemu społeczeństwu. Jej zdaniem, jeśli wojna zostanie przerwana, będzie to zasługą kobiet. Pisarka przekonuje też, że spora część Rosjan żywi do wojny obrzydzenie; rosyjska inteligencja częstokroć wyrażała krytyczny stosunek do władzy. Z opinią tą polemizuje ukraiński pisarz Andriej Kurkow, według którego inteligencję rosyjską zawsze wyróżniała mentalność sowiecka⁴⁰. Idąc za tym stwierdzeniem, można zapytać, dlaczego społeczeństwo rosyjskie nie słucha głosu Ulickiej i innych przedstawicieli inteligencji? Inteligencja w Rosji, tłumaczy Ulicka, nie zajmuje obecnie znaczącej pozycji. Sołżenicyn użył kiedyś terminu „obrazowańszczyzna”, mając na myśli osoby wykształcone, ale dalekie od ideałów inteligencji. Obecnie słowo to zyskuje na aktualności. Zapytana, czy podpisałaby się pod listem przeciwko wojnie na Ukrainie, pisarka przypomniała, że w Rosji tradycja pisania takich listów jest długa. Niestety, listy te nigdy jeszcze niczego nie zmieniły. Władz rosyjskich głos społeczeństwa nie interesuje. Według Ulickiej takie listy służą przede wszystkim obronie poczucia godności osobistej. Chodzi o to, aby pokazać sobie, władzy i społeczeństwu zachodnim, że naród nie zawsze popiera decyzje władz⁴¹.

W styczniu 2024 roku pisarka zakładała, że konsekwencje wojny dla rosyjskiego społeczeństwa będą katastrofalne. Przynajmniej na dwa pokolenia — jeśli nie na dłużej — zatrute zostaną relacje po-

³⁸ Pranksterami, czyli oszustami podszywającymi się, na przykład w rozmowie telefonicznej, pod inne osoby.

³⁹ Людмилу Улицкую, которая выступает против войны в Украине, лишили звания почетного профессора РХТУ, Meduza, <https://meduza.io/news/2024/01/31/lyudmilu-ulitskuyu-kotoraya-vystupaet-protiv-voyny-v-ukraine-lishili-zvaniya-pochetnogo-professora-rhtu> (19.05.2024).

⁴⁰ С. Нойнрайтер, Улицкая о последствиях войны: „Это будет большая травма”, <https://www.dw.com/ru/lyudmila-ulizkaya-esli-vojna-budet-ostanovlena-eto-budet-zasluga-zhenchin/a-61326679> (9.05.2024).

⁴¹ Tamże.

między Rosjanami i Ukraińcami, co będzie stanowić ogromną traumę. Rzecz w tym, że Rosjanie i Ukraińcy są ze sobą silnie związani. W przeszłości, kiedy istniała rosyjsko-ukraińska rodzina, głównym językiem komunikacji był język rosyjski. Teraz się to zmienia. Agresja Rosji w paradoksalny sposób przyczynia się do wzmocnienia ukraińskiego narodu politycznego. Wojna z Rosją może pomóc Ukrainie odciąć się od Rusi Moskiewskiej i znaleźć swoje miejsce w społeczeństwie europejskim, zostać samodzielnym, niezależnym państwem⁴². Ostatnie zdarzenia (zarówno na froncie, jak i w sferze polityki) wskazują jednak, że będzie to proces trudny i skomplikowany. Ulickiej nie podoba się, że przedstawiciele kultury rosyjskiej, którzy nie protestowali przeciwko wojnie, na Zachodzie są izolowani przez środowiska twórcze. Według niej o artyście świadczy jego twórczość, a poglądy polityczne to sprawa osobista. Jako przykład pisarka podaje niesłabnącą popularność muzyki Wagnera, pomimo związków kompozytora z faszyzmem⁴³.

W opinii Wiktora Jerofiejewa⁴⁴ ponownie nastał czas wojen religijnych. Ideologia rosyjska sprowadza się obecnie do banalnego stwierdzenia: „jesteśmy najlepsi na świecie”. Prawda ta ma służyć poszerzeniu granic świętego rosyjskiego miru, którego najważniejsze części — poza Rosją — to Ukraina i Białoruś⁴⁵. Obecna postawa władz rosyjskich zdaje się nawiązywać do słów mnicha Ławrientija Czernihowskiego, który na przełomie XIX i XX wieku przestrzegał, że, podobnie jak nie można rozdzielać Trójcy Świętej, Ojca, Syna i Ducha Świętego, gdyż są Jedynym Bogiem, tak nie można rozdzielać Rosji, Ukrainy i Białorusi. Razem tworzą one wspólną Świętą Ruś⁴⁶.

Jerofiejew zakładał — jak się okazuje nazbyt optymistycznie — że sankcje nakładane przez Zachód na Rosję zniszczą tamtejszy reżim albo doprowadzą do politycznego przewrotu. Autor *Dobrego Stalina*

⁴² Писательница Улицкая в разговоре с пранкерами оправдала теракты Киева в России, <https://iz.ru/1642622/2024-01-31/pisatelnitca-ulitckaia-v-razgovore-s-prankerami-opravdala-terakty-kieva-v-rossii> (11.05.2024).

⁴³ Tamże. W przypadku Richarda Wagnera, niemieckiego kompozytora zmarłego w roku 1883, zasadniej byłoby mówić o poglądach antysemitkich.

⁴⁴ Rozmowę przeprowadzono na uniwersytecie w Lüneburgu w Niemczech, gdzie Jerofiejew jest obecnie profesorem.

⁴⁵ В. Ерофеев, *Слезы и ярость: диалог о войне в Украине и будущем России под крышей немецкого университета*, <https://rus.postimees.ee/7553381/viktor-erofeev-slezy-i-yarost-dialog-o-voynе-v-ukraine-i-budushchem-rossii-pod-kryshey-nemeckogo-universiteta> (15.05.2024).

⁴⁶ Podaję za: A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym...*, s. 159.

zwraca uwagę na niepokojące zjawisko, które przypomina mu wydarzenia sprzed wieku. Po wojnie domowej spowodowanej przejściem władzy przez bolszewików, oświecona część Rosji z dużym trudem zaczęła urządzać się na Zachodzie. Podobnie teraz następuje nie tylko zerwanie z reżimem, ale również z krajem ojczystym, z rodziną, przyjaciółmi i znajomymi. Miejsce ludzi niepokornych, wyrażających sprzeciw i oburzenie, którzy zdecydowali się wyjechać za granicę, analogicznie jak w czasach radzieckich zajmują przedstawiciele „nowej kultury” – być może już na zawsze⁴⁷.

Jak wielu innych twórców literatury rosyjskiej Jerofiejew zastanawia się, czy kultura rosyjska ponosi winę za wojnę? Wśród radykalnej części ukraińskiej inteligencji dominuje pogląd, że kulturę tę trzeba wyrugować, rosyjskich książek nie czytać, nie wykonywać utworów rosyjskich kompozytorów. Jaki jednak związek z reżimem Putina ma rosyjska kultura? Zdaniem pisarza kultura rosyjska dzięki dziełom Czechowa, Pasternaka czy Achmatowej stworzyła wartości ogólnoludzkie, zaaprobowane przez Europę w większym stopniu niż przez rosyjską prowincję. Obecnie to właśnie te wartości sprzeciwiają się atakowi Rosji na Ukrainę. Jerofiejew niepokoi się też, że im dłużej trwać będzie reżim Putina, tym bardziej mentalność Rosjan będzie przypominać jałową ziemię — zepsutą zbrodniami moralnymi i politycznymi. Nie bez racji już w XIX stuleciu Aleksander Hercen przekonywał, że „w Rosji trzeba żyć długo, żeby doczekać czegoś dobrego”⁴⁸.

Całkowicie odmienne poglądy wyrażają twórcy, którzy wsparli atak na Ukrainę. Ich wypowiedzi, opinie i przewidywania budzą sprzeciw stronnictw i wrogością zarówno wobec Ukrainy, jak i wspierających jej aspiracje państw zachodnich. Siergiej Łukianienko na przykład stwierdza wprost, że miejsce Ukraińców jest w piekle. Pisarz tłumaczy ponadto, jak rząd Ukrainy powinien zachować się w przeszłości:

В такой ситуации, самое честное и разумное, что должно было сделать государство, в котором это произошло, я сейчас имею в виду Украину, это провести референдум, дать какую-то широчайшую автономию, чтобы возникло взаимопонимание между регионами, либо действительно отпустить, по примеру Чехии и Словакии, которые спокойно и мирно расстались и живут⁴⁹.

⁴⁷ В. Ерофеев, *Слезы и ярость: диалог о войне...*

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Путин включил в Общественную палату писателя Сергея Лукьяненко. Он говорил, что украинцы „должны отправиться в ад”, <https://meduza.io/>

„Denazyfikację i demilitaryzację” Ukrainy Łukianienko uznaje za, co prawda nie najlepszy, ale jedyny możliwy obecnie scenariusz dla Rosji. Jego zdaniem w Rosji wojna nikomu nie jest potrzebna. „Operacja specjalna” na Ukrainie nie powinna być jednak początkiem nowej wrogości — jest to raczej logiczne zwieńczenie tego, co trwało od lat. W opinii pisarza wojna zaczęła się zaraz po rozpadzie ZSRR. Do wojny przyczyniło się podsycanie nazizmu, szczucie Ukraińców na Rosjan, wspieranie nienawiści do języka rosyjskiego. Kiedy kilka lat temu do Rosji „powrócił” Krym, to Donbas zatrzymał się w pół drogi. Mieszkańcy Doniecka osiem lat żyli pod ostrzałem, w izolacji od swoich rodzin. Przez osiem lat Rosja wzywała Ukrainę, żeby ta wypełniła swoje zobowiązania i zakończyła konflikt w sposób pokojowy. Obecnie nie ma już innego wyjścia, trzeba udzielić wsparcia ludności Donbasu⁵⁰.

Opinię znaną dla apologetów Putinowskiej Rosji wyraża również German Sadulajew, który zwraca uwagę, że „reżim w Kijowie” nie chciał uznać wyboru dokonanego przez mieszkańców Ługańskiej i Donieckiej Republiki Ludowej, chcących dołączyć do rosyjskiego miru. W rezultacie Rosja została zmuszona do przeprowadzenia skomplikowanej „specjalnej operacji wojskowej” w celu „denazyfikacji i demilitaryzacji” Ukrainy. Armia rosyjska walczy o rosyjski mir, o kulturę rosyjską, o język rosyjski i rosyjską literaturę, o prawo narodów, żeby pisać, czytać i myśleć po rosyjsku. Cywilizacja rosyjska łączy ludzi zamieszkujących terytorium od Brześcia do Władywostoku i od Murmańska po Grozny⁵¹.

Jeden z bardziej popularnych ostatnich czasy pisarzy rosyjskich, Zachar Prilepin, sprzeciwia się podpisaniu traktatu pokojowego z Ukrainą, gdyż uznaje Ukraińców za zabójców swoich przodków. Do wniosku tego doszedł, obserwując demontaż pomnika żołnierzy Armii Czerwonej w Równem. Zdaniem pisarza dla Rosji wojna może zakończyć się tylko w Kijowie. Jeśli nie uda się teraz, trzeba będzie spróbować później⁵².

news/2023/04/06/putin-vklyuchil-v-obschestvennuyu-palatu-pisatelya-sergeya-lukyanenko-on-govoril-chto-ukraintsy-dolzny-otpravitsya-v-ad (8.05.2024).

⁵⁰ О. Торохтій, *Російський письменник-фантаст Сергій Лукьяненко зробив скандально заявлення об Україні*, https://popcorn.politeka.net/269905-pisatel-lukyanenko-razmechtalsya-o-razdele-ukrainy-po-primeru-chehii-i-slovakii#google_vignette (26.04.2024).

⁵¹ О. Matveychev, *„Это моя страна”: Пелевин и Лукьяненко высказались о спецоперации на Украине*, <https://matveychev-oleg.livejournal.com/1375472.html> (14.05.2024).

⁵² Б. Савельев, *Захар Прилепин снова выступил против мирного договора с Украиной: названа весомая причина*, <https://www.mk.ru/poli>

Niezmienne wrogi Ukrainie pozostaje Aleksander Prochanow, który od lat przekonuje, że nie da się pokonać Zachodu, pozostając Zachodem. Poróżnienie Ukraińców z Rosjanami pisarz uznaje za umiejętnie przeprowadzoną przez Zachód operację specjalną; przed laty marzył o niej Zbigniew Brzeziński. Do chwili rozpoczęcia działań wojennych — kontynuuje Prochanow — społeczeństwo rosyjskie, choć powierzchownie skonsolidowane, było uśpione, lekkomyślne i hedonistyczne. Obecnie dokonuje się rekultywacja państwowości rosyjskiej. Reformy z lat 90. ubiegłego wieku uzależniły Rosję od Zachodu. Państwo Jelcyna i Gajdara chciało być państwem zachodnim — w efekcie Rosji przychodzi teraz nadrobić zaległości, tworzyć nowe gałęzie przemysłu. Na szczęście skończyła się dyktatura rynku. Aktorzy, gwiazdy show-biznesu, dziennikarze, którzy byli beneficjentami przemian lat 90., postanowili wyemigrować z Rosji. Po wyjeździe utworzyli na Zachodzie różnego rodzaju fundacje i „rząd za granicą”, które codziennie zalewają Rosję kłamliwymi informacjami. Dla Prochanowa są to najemcy i zdrajcy⁵³.

Autor *Operacji Heksogen* wskazuje na potrzebę stworzenia nowych patriotycznych elit. Tu jednak rezerwy Rosji są mocno ograniczone. Przez długi czas liberałowie zajmowali bowiem eksponowane miejsca w kulturze, filozofii czy środkach masowego przekazu. Po ich wyjeździe wytworzyła się próżnia, a patriotycznych rosyjskich myślicieli za życia trzech ostatnich pokoleń nie pojawiło się zbyt wielu. Tymczasem Rosji należy przywrócić poczucie własnej wielkości, doniosłej misji historycznej, a najważniejsze — wypracować nową ideologię. Po roku 1991 Rosjanie próbowali żyć według zasad zachodniej liberalnej ideologii. Jej rosyjska forma była prymitywna, nieudolnie naśladowała wzorce anglosaskie. Obecnie ideologia ta jest w kryzysie. Rosjanie powinni w zamian czerpać z wielkich wydarzeń rosyjskiej historii⁵⁴.

Według Prochanowa przemiany w Rosji umożliwił bunt Donbasu. Nie Krymu, a właśnie Donbasu. Donbas zapoczątkował „donbaski

tics/2024/04/27/zakhar-prilepin-snova-vystupil-protiv-mirnogo-dogovora-s-ukrainoy-nazvana-vesomaya-prichina.html (26.04.2024). Захар Прилепин: Эта война для нас закончится только в Киеве, <https://www.pnp.ru/politics/zakhar-prilepin-eta-voyna-dlya-nas-zakonchitsya-tolko-v-kieve.html> (11.05.2024).

⁵³ Александр Проханов: „Нельзя одолеть Запад, оставаясь Западом”, https://aif.ru/politics/russia/aleksandr_prohanov_nelzya_odolet_zapad_ostavayas_zapadom (17.04.2024).

⁵⁴ Tamże.

okres w historii Rosji”. W Donbasie po obu stronach frontu ludzie mówią po rosyjsku i ukraińsku. Na czym polega więc istota tego konfliktu? Zdaniem pisarza trzeba tu mówić o wielkim dramacie. Całe nieszczęście zaczęło się w roku 1991, kiedy Ukrainę na siłę oddzielono od Rosji. Ukraińcy i Rosjanie mieli wspólną gospodarkę, historię, wspólne rodziny. Z pełną świadomością popełniono straszną zbrodnię. Była to decyzja amerykańskich globalnych strategów. Skutkiem tego — ocenia Prochanow — mamy dwa krwawiące narody. W ZSRR żyli, oczywiście, Ukraińcy, Rosjanie, Mordwini, Białorusini, ale istniał też megarząd, który należał do rosyjskiego miru. Megarząd ten przestał istnieć w roku 1991. Zostały po nim różne narody, które podzieliła wojna. Potężna anglosaska kultura zarządzania i destrukcji kreuje ukraińskość, szczuje Ukraińców przeciwko Rosjanom. Ukraińcy, którzy byli częścią rosyjskiego miru, coraz wyraźniej zyskują tożsamość ukraińską. Procesem tym inteligentnie steruje się z zewnątrz⁵⁵.

W opinii Prochanowa wszystkie nieszczęścia Rosji zaczęły się od Gorbaczowowskiej pieriestrojki. Pierwszy sukces Zachodu w trwającej obecnie wojnie dokonał się w sferze informacji. Chodziło o zniszczenia rosyjskiego miru. Naród rosyjski nie stanowi obecnie monolitu, zbyt wiele jest w nim przeciwieństw. Jedni dorabiają się na wojnie, inni z kolei tracą życie. Pisarz ostrzega ponadto, że jeśli Rosja zostanie zatrzymana w połowie drogi, jeśli nie zajmie Charkowa, Odessy, Dniepru czy Nikołajewa — nastąpi katastrofa. Na terenie powojennej Ukrainy znowu utworzony zostanie przyczółek Zachodu. W toczącej się wojnie Rosję uratuje rosyjska wytrwałość, siła ducha, zdolność Rosjan do stawiania oporu i — jak już bywało w przeszłości — zdarzenie graniczące z cudem. Naród rosyjski jest mądry, energiczny, pracowity, ostrożny i przebiegły. Zdołał stworzyć wielonarodowe, wielokulturowe państwo, cywilizację. Najbardziej wytrwała część narodu przechowała duchowo-moralne wartości, takie jak bezgraniczna miłość do ojczyzny, prawosławie i troska o bliskich. W celu konsolidacji społeczeństwa potrzebna jest wspólna idea, zrozumiała dla ogółu Rosjan. Idea narodowa zasadzająca się na wartościach rosyjskich i ogólnoludzkich. Idea taka, przewiduje Prochanow, zostanie wypracowana ogromnym wysiłkiem. Należy się wsłuchać we własną historię, przeanalizować dobre i złe zdarzenia z przeszłości. Dokonać oglądu ideałów ważnych dla minionych pokoleń. Zdaniem pisarza przez wiele stuleci, od czasów pogańskich aż po rządy bolszewików,

⁵⁵ Tamże.

naród rosyjski niezmiennie wyznawał tę samą ideę — budowę idealnego, sprawiedliwego społeczeństwa i takiego państwa; bez przemocy, kłamstw, oszustw i biedy. Było to marzenie zarówno mnichów z Ławry Peczerskiej w Kijowie, jak i pierwszych bolszewików. To właśnie winno stać się jądrem idei narodowej. O idei tej wspominało wielu myślicieli rosyjskich. Pomagała ona Rosjanom odnosić zwycięstwa, budować świątynie, miasta i drogi. Według Prochanowa urzeczywistnić to marzenie nie będzie łatwo, państwo rosyjskie jeszcze do niedawna było bowiem nastawione prozachodnio, proamerykańsko. Co więcej, nadal nie brakuje w nim zwolenników Stanów Zjednoczonych. Na początku lat 90. XX wieku Rosja zabrnęła w ślepy zaułek. Teraz próbuje się z niego wydostać. Trwa wojna cywilizacji⁵⁶.

Prochanow zwraca także uwagę, że ludność Donbasu jest bardziej rosyjska niż mieszkańcy centralnych regionów Rosji. Broni ona ruskiego miru z odwagą, poświęceniem, z wiarą w Boga. W ten oto sposób serce Rosji nie bije już w Moskwie i Stalingradzie, lecz w Doniecku i Ługańsku⁵⁷.

Z wypowiedziami proputinowskich pisarzy korespondują poglądy jednego z inspiratorów polityki Kremla, filozofa i geopolityka, Aleksandra Dugina. Według tego najbardziej obecnie aktywnego myśliciela odwołującego się do dorobku eurazjatów⁵⁸, aktualny konflikt w Palestynie znacząco zmienił położenie Rosji. Przed jego wybuchem Ukraina miała ogromne wsparcie, które w Rosji z powodów politycznych i propagandowych było pomniejszane. Wsparcie to było tak wielkie, że w uzasadniony sposób można mówić o wojnie Rosji z NATO. Jednak w rezultacie konfliktów w innych częściach globu Ukraina przestała być jedynym frontem walki jednobiegunowego świata zachodniego ze światem wielobiegunowym. W tej sytuacji Zachód może zaproponować Rosji zamrożenie konfliktu. Z ewentualnym zawieszeniem broni będą się jednak łączyć poważne żądania — spowodowane wzrostem nadmiernych oczekiwań Ukraińców, demonizacją Rosjan,

⁵⁶ И. Епифанов, Александр Проханов: „Есть у меня еще одна мечта”, <https://argumenti.ru/interview/2023/12/870199> (19.04.2024).

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ B. Gołąbek, *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 111. Zdaniem Bartosza Gołąbka na przełomie XX i XXI stulecia Dugin stał się nową nadzieją dla Rosjan upokorzonych rozpadem radzieckiego imperium, marzących o potężnej i silnej Rosji. Autor *Podstaw geopolityki* propaguje doktrynę nowego Lebensraumu, czyli powrotu do tradycji wielkiej imperialnej Rosji. Podaje za: B. Gołąbek, *Lew Gumilow i Aleksander Dugin...*, s. 121.

a także przekonaniem o słabości rosyjskiego państwa. W opinii Dugina najgorsze, co może się zdarzyć, to pokój, zawieszenie broni na warunkach przeciwników. Rosja może zacząć mówić o pokoju, kiedy osiągnie „Zwycięstwo”. Zwycięstwo to można rozumieć na różne sposoby — jako pokonanie całej Ukrainy, wyzwolenie Nowej Rosji lub tylko jej części, ewentualnie odbicie połowy Ukrainy (z Odessą, Nikołajewem, Charkowem, Dnieprem, a być może także z Sumami i Czernihowem). W rezultacie w Rosji nastąpi wzmocnienie „partii Zwycięstwa” i całkowita porażka „partii zdrajców”. Ukrainę z kolei czeka rozpad państwa⁵⁹.

Na początku „specjalnej operacji wojskowej”, przekonuje Dugin, społeczeństwo i elity ukraińskie jednoczyła nazistowska propaganda, nadzieje na swobodne przemieszczanie się po Europie i nienawiść do Rosjan. Rusofobia, chęć zabijania i niszczenia, spajała ukraińskie społeczeństwo. Rosja znalazła się w skomplikowanym położeniu — trudno bowiem walczyć jednocześnie z NATO i ogarniętą szaleń zachodnią marionetką, czyli Ukrainą. Teraz nie sposób już myśleć o „pokojoywym wyrwaniu” Ukrainy spod wpływów Zachodu. Jedynym rozwiązaniem jest wojna⁶⁰.

Zdaniem Dugina Rosja nie ma innego wyboru niż Imperium i Prawosławie. Cel ten wymaga „przetarcenia kręgosłupa zachodniej liberalno-nazistowskiej maszyny politycznej”⁶¹. Po jej zniszczeniu Rosjanom przyjdzie pomyśleć, co zrobić z Ukraińcami. Tylko ostateczne zwycięstwo sprawi, że Rosja będzie traktowana poważnie. Rosjanie muszą odbudować jedność swojego Imperium — geopolityk nazywa to historycznym obowiązkiem. Jeśli bowiem nie będzie Imperium, to nie będzie Rosji, nie będzie Rosjan, nie będzie ani przyszłości, ani przeszłości. Jeśli Rosja pokona Zachód na terytorium Ukrainy potwierdzi tym samym, że jest odrębną cywilizacją, jednym z centrów wielobiegunowego świata, zachowa swoją współczesność, przeszłość i przyszłość. W innym przypadku zostanie wykreślona z historii⁶².

Co oczywiste, wojny z Ukrainą Dugin nie traktuje jako konfliktu regionalnego. Jest to dla niego jedno z przełomowych wydarzeń w historii. Zdominowany przez Zachód jednobiegunowy świat powinien zostać zniszczony i zastąpiony światem wielobiegunowym, z kilkoma mocarstwami. Zmiana ta, uważa Dugin, uwolni ludzkość od zachod-

⁵⁹ *Украина, ее жители одержимы бесами*, <https://ukraina.ru/20231122/1051229956.html> (20.04.2024).

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

niego liberalnego imperializmu i zapoczątkuje nowy światowy porządek, tworzony przez odrębne cywilizacje: Rosję, Chiny, świat muzułmański, Afrykę, Amerykę Łacińską i Zachód. W idealnym świecie Dugina nie ma miejsca dla kapitalizmu, komunizmu czy faszyzmu, system rządzący gospodarką i polityką będzie łączyć w sobie elementy wszystkich wymienionych ustrojów⁶³.

W poglądach ideologa ważną rolę pełnią idee brytyjskiego geografa z początków XX wieku, sir Halforda Johna Mackindera, którego zdaniem historia ludzkości to nieustanna bitwa pomiędzy imperiami morza i lądu⁶⁴. Rosję uznaje Dugin za imperium lądowe, Zachód z kolei za imperium morskie. Konflikt pomiędzy nimi przypomina starcie Rzymu z Kartaginą, Aten ze Spartą. Aby zrozumieć geopolityczne idee Dugina, koniecznie trzeba też zapoznać się z jego filozofią religijną. Prawosławną Rosję nazywa on Katechonem, czyli siłą powstrzymującą nadejście antychrysta i apokalipsy. Katechon chroni przed antychrześcijańskim Zachodem i przed ideologią LGBT+⁶⁵.

Zachód, kontynuuje Dugin, swoim liberalizmem dokonuje autodestrukcji, niszczy swoją tożsamość zbiorową. Religijny stosunek do wojny nie przeszkadza Duginowi twierdzić, że był czas, kiedy Rosja mogła zaakceptować „decyzję o dwóch państwach” ukraińskich — część wschodnia byłaby rosyjska, a zachodnia pozostawałaby państwem niepodległym, infiltrowanym przez Zachód. W opinii geopolityka obecnie jest to już niemożliwe, obie strony bowiem są zbyt wrogo do siebie nastawione. Oznacza to, że w przyszłości Ukraina albo przestanie istnieć i stanie się częścią Rosji, albo Rosji nie będzie. Najgorsze, że jest też trzeci wariant, w którym nie będzie ani Rosji, ani Ukrainy, ani Zachodu, ani ludzkości w ogóle⁶⁶. Geopolityk grozi w ten sposób konfliktem jądrowym. Według Dugina w świadomości Rosjan eschatologia pełni bardzo ważną funkcję i wpływa na ich decyzje. Dlatego też większość z nich popiera egzystencjalną walkę swojego państwa z cywilizacją zachodnią⁶⁷.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Zob. na przykład: B. Gołąbek, *Lew Gumilow i Aleksander Dugin...*, s. 149.

⁶⁵ „Россия — в слабой позиции”. *Философ Александр Дугин считает войну в Украине религиозным актом*, <https://www.moscowtimes.ru/2024/01/08/rossiya-v-slaboi-pozitsii-filosof-aleksandr-dugin-schitaet-voinu-v-ukraine-religioznim-aktom-a117813> (8.05.2024). W ujęciu Dugina Rosja ma być barierą broniącą przed zalewem: „трансгендерного, трансгуманистического, постмодернистского, релятивистского, антигуманного, совершенно извращённого Запада”. Podaje za: „Россия — в слабой позиции”...

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże.

Na podstawie przytoczonych opinii i wypowiedzi można zauważyć, że idea Moskwy Trzeciego Rzymu, a zwłaszcza Świętej Rusi i rosyjskiego miru, ma zdecydowanie większe znaczenie — przywoływana *expressis verbis* lub pobrzmiewająca w tle — dla pisarzy wspierających wojenny wysiłek Rosji. Skutkiem tego wspomniane koncepty jeszcze bardziej kojarzone są z mocarstwowymi i imperialnymi ambicjami rosyjskiego państwa. W obliczu toczącej się wojny pisarze przeciwni agresji Rosji na Ukrainę, krytycy Putinowskiego reżimu, mniej lub bardziej intencjonalnie, starają się nie korzystać w swoich wypowiedziach z tych pojęć. Najczęściej wskazują oni na słuszność proeuropejskiego wyboru dokonanego przez ukraińskie społeczeństwo i część tamtejszych polityków — tych ostatnich przynajmniej w warstwie retorycznej, gdyż, jak przekonuje praktyka, proces dostosowania ukraińskiego prawa do praw funkcjonujących w UE będzie trudny niezależnie od rosyjskiej agresji. Paradoksalnie agresja ta liczne nieprawidłowości i błędy na drodze do integracji z Zachodem pozwala tłumaczyć bądź pomijać milczeniem. Ewentualne zwycięstwo Ukrainy lub przynajmniej zakończenie wojny na warunkach, które dla Ukraińców byłyby do zaakceptowania, sytuację tę zmieni. Zacznie się wówczas czas prawdziwego egzaminu dojrzałości dla ukraińskiego społeczeństwa i tamtejszej klasy politycznej. Świadomość tego wyzwania przebija zresztą z wypowiedzi pisarzy „proukraińskich”. Póki co jednak nie jest to odpowiedni moment na zbyt częste wspomnianie o trudnościach w kontekście Ukrainy, mogą one bowiem dodatkowo komplikować i tak już nielatawe jej położenie. Cały czas w zawieszeniu pozostaje też odpowiedź na pytanie, czy po ewentualnej integracji z Unią Europejską i strukturami NATO (pomijam tu kwestię stopnia tej integracji), Ukraińcy, a zwłaszcza tamtejsze elity intelektualne, będą w stanie ponownie sięgać po dzieła literatury rosyjskiej i rosyjskiej kultury. Wypada mieć nadzieję, że odpowiedź nadejdzie stosunkowo szybko i będzie wolna od zrozumiałych w takiej sytuacji negatywnych emocji.

REFERENCES

- Andrusiewicz, Andrzej. *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019.
- Figes, Orlando. *Opowieść o Rosji. Władza i mit*. Transl. Jeżewski, Władysław. Warszawa: Wielka Litera, 2023.

- Gołąbek, Bartosz. *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012.
- Pipes, Richard. *Rosja carów*. Transl. Jeżewski, Władysław. Warszawa: Magnum, 2006.
- Walicki, Andrzej. *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Акунин, Борис. Interview by Осетинская, Елизавета. “Тезис плохой русский-хороший русский” нанес огромный вред. Борис Акунин в интервью Елизавете Осетинской — о преступлениях путинского режима и ошибках украинских политиков (и западных тоже).” <<https://meduza.io/feature/2024/01/25/tezis-plohoj-russkiy-horoshiy-russkiy-nanes-ogromnyy-vred>>.
- Борисова, Марина. “Российский писатель Владимир Сорокин желает победы Украине,” <<https://www.dw.com/ru/sorokyn-o-vojne-v-ukraine/a-61587004>>.
- Быков, Дмитрий. “Они свою бомбу, конечно, взорвут,” <<https://poligon.media/dmitrij-bykov-oni-svoju-bombu-konechno-vzorvut/>>.
- Быков, Дмитрий. “Путину нужна война — это его легитимация,” <<https://www.dw.com/ru/dmitrij-bykov-putinu-nuzna-vojna-ego-edinstvennaa-legitimacia/a-67640841>>.
- Дугин, Александр. “Археомодерн,” <<https://zavtra.ru/blogs/arheomodern>>.
- Дугин, Александр. “Археомодерн. В поисках точки, где и модерн, и архаика ясны как парадигмы,” <<http://arcto.ru/article/1472>>.
- Ерофеев, Виктор. “Слезы и ярость: диалог о войне в Украине и будущем России под крышей немецкого университета,” <<https://rus.postimees.ee/7553381/viktor-erofeev-slezy-i-yarost-dialog-o-voynie-v-ukraine-i-budushchem-rossii-pod-kryshey-nemeckogo-universiteta>>.
- Кравченко, Павел. *Мир православный (национальная идея многовекового развития России)*. Москва: Издательство Филинь 2017.
- Матвейчев, Олег. “‘Это моя страна’: Пелевин и Лукьяненко высказались о спецоперации на Украине,” <<https://matveychev-oleg.livejournal.com/13754772.html>>.
- Нойнрайтер, Сильвия. “Улицкая о последствиях войны: ‘Это будет большая травма,’” <<https://www.dw.com/ru/ljudmila-ulizkaya-esli-vojna-budet-ostanovlena-eto-budet-zasluga-zhenchin/a-61326679>>.
- “Писательница Улицкая в разговоре с пранкерами оправдала теракты Киева в Росси,” <<https://iz.ru/1642622/2024-01-31/pisatelnitca-ulitckaia-v-razgovore-s-prankerami-opravdala-terakty-kieva-v-rossii>>.
- Прилепин, Захар. “Эта война для нас закончится только в Киеве,” <<https://www.pnp.ru/politics/zakhar-prilepin-eta-voyna-dlya-nas-zakonchitsya-tolko-v-kieve.html>>.
- Проханов, Александр. “Есть у меня еще одна мечта,” <<https://argumenti.ru/interview/2023/12/870199>>.
- Проханов, Александр. “Нельзя одолеть Запад, оставаясь Западом,” <https://aif.ru/politics/russia/aleksandr_prohanov_nelzya_odolet_zapad_ostavayas_zapadom>.
- Проханов, Александр. “Поступь русской победы,” <<http://www.zavtra.ru/content/view/postup-russkoj-pobedyi-2012-11-07-000000/>>.

“Путин включил в Общественную палату писателя Сергея Лукьяненко. Он говорил, что украинцы ‘должны отправиться в ад’,” <<https://meduza.io/news/2023/04/06/putin-vklyuchil-v-obschestvennuyu-palatu-pisatelya-sergeya-lukyanenko-on-govoril-chto-ukrainsy-dolzheny-otpravitsya-v-ad>>.

“‘Россия — в слабой позиции.’ Философ Александр Дугин считает войну в Украине религиозным актом,” <<https://www.moscowtimes.ru/2024/01/08/rossiya-v-slaboi-pozitsii-filosof-aleksandr-dugin-schitaet-voinu-v-ukraine-religioznim-aktom-a117813>>.

Савельев, Богдан. “Захар Прилепин снова выступил против мирного договора с Украиной: названа весомая причина,” <<https://www.mk.ru/politics/2024/04/27/zakhar-prilepin-snova-vystupil-protiv-mirnogo-dogovora-s-ukrainoy-nazvana-vesomaya-prichina.html>>.

Торохтій, Олександра. “Российский писатель-фантаст Сергей Лукьяненко сделал скандально заявление об Украине,” <https://popcorn.politeka.net/269905-pisatel-lukyanenko-razmechtalsya-o-razdele-ukrainy-po-primeru-chehii-i-slovakii#google_vignette>.

“Украина, ее жители одержимы бесами,” <<https://ukraina.ru/20231122/105-1229956.html>>.

Ямпольская, Елена. “Людмилу Улицкую, которая выступает против войны в Украине, лишили звания почетного профессора РХТУ,” <<https://meduza.io/news/2024/01/31/lyudmilu-ulitskuyu-kotoraya-vystupaet-protiv-voyny-v-ukraine-lishili-zvaniya-pochetnogo-professora-rhtu>>.